

А. І. Ярох

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Тема козаків-характерників в українському інформаційному просторі

Ярох А. І. Тема козаків-характерників в українському інформаційному просторі. Розглянуто відображення теми козаків-характерників в українському інформаційному просторі. Показані особливості уявлень, інтерпретацій, формування цього контенту у різних дискурсах. Дана характеристика сучасним комунікаційним майданчикам, на яких обговорюється тема козаків-характерників.

Ключові слова: *інформаційний простір, козаки-характерники, контент, дискурс, інтернет-комунікації.*

Ярох А. И. Тема казаков-характерников в украинском информационном пространстве. Рассмотрено отображение темы казаков-характерников в украинском информационном пространстве. Показаны особенности представлений, интерпретаций этого контента в различных дискурсах. Дана характеристика современным коммуникационным площадкам, на которых обсуждается тема казаков-характерников.

Ключевые слова: *информационное пространство, казаки-характерники, контент, дискурс, интернет-коммуникации.*

Yarokh A. I. Subject of cossack-kharakternyk in the Ukrainian information space. The display of the theme of cossack-kharakternyk in the Ukrainian information space is considered. It is shown of perceptions, interpretations of this content in some discourses. It is made the characteristic of the modern communication grounds, which discusses the topic of cossack-kharakternyk.

Key words: *information space, the cossacks-kharakternyk (magician), content, discourse, Internet-communication.*

На сучасному етапі постійно зростає інтерес українців до минулого нашої країни, її історії й культури. Достатньо відомим явищем в українській культурі є козаки-характерники, які в міфологізованій свідомості народу наділені надприродними здібностями. Тема козаків-характерників знайшла відображення у народній творчості, у літературі, скульптурі, образотворчому мистецтві, музиці, у розвідках науковців. Вона присутня в українському інформаційному просторі, починаючи з XV-го століття й до нашого часу. З нею пов'язано багато загадкового, недостатньо вивченого. Образ козака-характерника по-різному вимальовується, інтерпретується й використовується в різних дискурсах: міфологічному, езотеричному, науковому, історичному, ідеологічному та інших.

Тому актуальними є такі завдання статті: розглянути особливості формування та інтерпретації образу козака-характерника в українському інформаційному просторі в різних дискурсах; дати характеристику сучасним комунікаційним майданчикам, на яких обговорюється тема козаків-характерників.

У статті розглядаються такі види дискурсів⁴, пов'язаних із темою характерництва, як умовно «традиційний» та умовно «етноісторичний» дискурси.

1. Традиційний дискурс — це той, у якому суб'єкти комунікації діють у межах загальноприйнятої, усталеної системи понять, уявлень і інтерпретацій подій, пов'язаних із характерниками, їх сприйняття як частини славної історії запорозьких козаків та Запорозької Січі.

2. Етноісторичний дискурс — це той, у якому суб'єкти комунікації діють з вірою у прадавнє дохристиянське коріння характерництва (його зв'язок з арійською спадщиною, з волхвами-характерниками, з Рунвірою⁵). Очевидно,

⁴ Враховуючи розмитість терміну “дискурс” необхідно конкретизувати значення, в якому він використовується у цій статті. Дискурс — це комплекс висловлювань суб'єкта(ів) про реальні події в процесі комунікації. Він є і процесом, і результатом комунікації. У межах конкретного різновиду дискурсу проявляються певні прагматичні або ідеологічні установки суб'єктів комунікації, їх погляди, віра, інтереси. Це впливає на систему понять та їх інтерпретацію у цьому дискурсі. На теоретичному рівні типологія дискурсів розглянута у статті О. Бакун [2].

⁵ Рунвіра – Рідна Українська Національна Віра. Це віра в Єдиного Господа Дажбога. Створена Духовним Учителем і Пророком Левом Силенком шляхом реформування стародавньої (дохристиянської) віри. Перша громада РУ-

що, крім названих дискурсів, є й інші цікаві дискурси козацько-характерницької тематики, які заслуговують на дослідження.

Розглянемо образ козака-характерника в традиційному дискурсі, у якому характернику відведена роль бути частиною культурної спадщини, пов'язаної із славною історією запорозьких козаків та Запорозької Січі. Цей дискурс присутній в українському інформаційному просторі у різних формах: у вигляді художніх творів, публікацій у засобах масової інформації, наукових текстах, образотворчому мистецтві, народних думках, піснях і навіть у сучасних комп'ютерних іграх. Суб'єкти комунікацій у цьому дискурсі наділяють характерника як реальними, так і міфологічними рисами, створюють образ-легенду.

Характерниками називали тих козаків із Запорозької Січі, які займалися ворожінням, лікуванням поранених козаків, їх психотерапією та фізичною підготовкою. Сучасною мовою це були люди з надприродними здібностями. Офіційна церква звинувачувала характерників у чорнокнижництві. Але завдяки демократичному суспільному устрою на Запорозькій Січі характерництво не тільки не переслідувалося, а навпаки, набуло значного поширення. Характерники користувались повагою у козаків, а народ їх оспівував у думках, легендах, малював на картинах.

Міфологізований образ козака-характерника формується на основі літературних джерел, історичних свідчень очевидців, народних легенд та переказів. Його наділяють багатьма містичними, а часом навіть фантастичними рисами. Він володіє магією, може бачити майбутнє, події, що відбуваються за сотні кілометрів в інших краях, впливати на свідомість людей, лікувати смертельні рани (навіть ставити на ноги мертвих!), знаходити скарби, виходити сухим із води («на Дніпрі войлок прокладуть і йдуть»). У текстах про характерників згадуються такі їх здібності, як вміння зупиняти кров, заговорювати біль, ловити кулі голими руками, ходити по воді та вогню, годинами знаходитися під водою, ставати невидимим, з'являтися в кількох місцях одночасно та викликати панічний жах у ворогів [11]. Уміли характерники й керувати погодою — розганяти хмари або, навпаки, накликати дощ. Також вірили, що характерника можна було вбити лише срібною кулею в серце. Тому характерники нерідко першими йшли в бій. За переказами, деякі козацькі гетьмани, кошові отамани й знамениті полковники були характерниками. Серед них Дмитро Байда-Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка, Северин Наливайко, Петро

Сагайдачний, Максим Кривоніс, Дмитро Нечай і найбільш відомий характерник — Іван Сірко.

Більшість оповідей та легенд про характерників було записано в Україні лише в XIX ст., хоча саме явище древнє, а перші згадки про них зустрічаються ще в літописах, що стосуються другої половини XVI сторіччя. До творення образу характерника долучилися відомі українські письменники. Дмитро Яворницький, письменник, історик, археолог, етнограф, в 1892 році написав «Історію запорозьких козаків» [23]. У ній він описав характерників як таких, «котрих ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків... «Виходець із козацької родини, український письменник Євген Гребінка в 1843 році на основі родинних переказів написав роман «Чайковський» [4]. У ньому він бачить характерництво як володіння давніми лицарськими традиціями. У 1846 році Пантелеймон Куліш у романі «Чорна рада» [10] описує козацьких характерників. Тарас Шевченко, даючи портрет полковника із поеми «Хустина», лаконічно називає його — «характерник із Січі».

Не можна не згадати Адріана Феофановича Кашенка (1858–1921) — українського письменника, автора численних прозових творів про вікопомну героїку Запорозької Січі. Його перу належать оповідання — «Запорозька слава», «На руїнах Січі», «Мандрівка на пороги», «Про гетьмана Сагайдачного», «Великий Луг Запорозький». У повістях «З Дніпра на Дунай», «Зруйноване гніздо» він показав трагічну долю козацтва після знищення Запорозької Січі. У Радянській Україні знайомство з творчістю Адріана Кашенка тривало до 1933 року, а далі — незаслужене забуття «буржуазного націоналіста». Сьогодні його твори повертають читачам сайти «Український центр» [14] та «Українська спілка» [13], на яких представлені книжки письменника в електронному форматі.

Сучасний автор Тарас Каляндрук у своїх розвідках [8; 9] знайомить з історією та розвитком духовності та культури козацьких характерників. Дослідник вважає, що «місією характерників було зберегти душу українського народу». Автор описує українські бойові мистецтва, якими володіли козацькі характерники, історію, філософію та психологію українського бойового лицарського духу.

Інформація про характерників міститься також у працях з історії запорозького козацтва Михайла Грушевського [5], Віталія Щербака

НВіри зареєстрована в 1966 році в Чикаго. РУНВіра прагне зберегти рідну культуру, мову, звичаї і обряди українсько-руських земель (Вікіпедія).

[22], Володимира Голобуцького [3]. До наукових джерел по темі можна також додати дослідження Києво-Могилянської академії з історії українського козацтва [6].

Ореол містичності, який завжди існував навколо козаків-характерників, яскраво проявляється у фольклорному образі козака Мамай, відображеному в народних переказах, думках та іншій творчості. «Козак-бандурист», «Козак-запорожець», «Козак-Мамай» — це назви картин одного типу. Основою композиції картин завжди є постать козака, який сидить з підібганими під себе ногами, тобто «по-східному». Це поза медитуючого воїна. У міфологізованій свідомості українського народу козак Мамай наділений рисами характерника. Жодному іншому творові давнього українського народного малярства не судилося прожити таке довге життя в стількох варіантах, повтореннях і копіях.

Етномистецтвознавець Тетяна Пошивайло вважає, що зображення козака на народних картинах в час, коли запорозького війська вже не існувало, сприймалося як своєрідний пам'ятник героїчному минулому українського народу. У думках і помислах українців він уособлював народну силу духу, незламність волі в святій борні з поневолювачами. Набувши свого значного поширення в Україні XVIII–XIX століть, народна картина «Козак-Мамай» освячувала чи не кожную українську хату, утворюючи своєрідний сакральний комплекс разом із традиційними іконописними образами. Малювали «Козаків-Мамаїв» на полотнах і на стінах хат, на дверях і віконницях, на кахлях і скринях. Навіть на липових вуликах інколи з'являвся лик цього козарлюги [15]. Його зображення набувало значення оберегу, охоронця житла.

Видатний дослідник Платон Білецький зробив припущення, що ймовірним поясненням походження композиції картини «Козак-Мамай» можуть бути буддійські ікони, які козаки могли бачити у кибитках воїнів монголо-татарського війська, або ж серед речей калмиків-буддистів, із якими козаки в 1639–1642 роках були союзниками, а пізніше могли використати цю композиційну схему в зображенні козака.

Розглянемо дискурс з умовною назвою «етноісторичний», пов'язаний з вірою у прадавнє коріння характерництва. У цьому дискурсі учасники комунікації наголошують на ідеях зв'язку характерництва з арійською спадщиною України, з дохристиянськими волхвами-характерниками, з дохристиянською «Рідною Українською Національною Вірою».

Етноісторичний дискурс набув значного поширення в сучасному українському інформаційному просторі. Він присутній на багатьох просвітницьких інтернет-порталах, які пропагують українську історію й культуру. У рубриці

«історія» часто трапляються статті або дописи на форумах про козаків-характерників. У соціальних мережах існує багато як закритих, так і відкритих груп відповідної тематики. Узагальнюючи дописи учасників дискусій за матеріалами [1; 16–21], сформулюємо суть поглядів на характерництво в етноісторичному дискурсі.

Українці є нащадками арійських племен, які сформувалися як культурно-соціальна спільнота у Причорноморському ареалі, з якого вони розселилися по Європі й Азії. У священній книзі індуїстів «Рігведі» розповідається, що в II тисячолітті до н. е. в Індію прийшли племена кочівників і скотарів — «аріїв». Завойовники були високого зросту, мали білу шкіру. Місцеві темношкірі на той час не знали ні законів, ані богів. Є згадки про останців. Ймовірно, це назва тих, хто залишився на автохтонній території, тобто на теренах сучасної України.

Слов'янська язичницька релігія, про яку ми, до речі, мало знаємо, має спільні з індійськими Ведами ідеї. Санскритський корінь, який зафіксований у назві Вед, входить до слова «відун» і означає «відати», «знати». Веди мають величезне значення для реконструкції праукраїнських вірувань, безпосередні записи яких до нас не дійшли.

Проводяться паралелі між воїнами-кшатріями у арійській традиції і воїнами-козаками Запорозької доби. Неодмінною відзнакою арійських воїнів-кшатріїв був чупер, або як його іноді називали «коса» — пасмо волосся, що виростало з маківки голови (звідси — «косак»). Носіння чуприни означало приналежність до касті воїнів-кшатріїв. У козаків ця особлива зачіска по протонародному називається «оселедець». Вона є сакральним символом безпосереднього єднання з Богом. Сучасні раджпути⁶ в Індії, котрі також вважають себе нащадками арійських воїнів-кшатріїв, мають довгі вуса, які, як і запорожці, закручують за вуха, і оселедець на голові, котрий і називається подібно нашому чубу — «чут». Також вони носять шаровари й широкі пояси. На своїх щитах і знаменах раджпути з давніх-давен поміщали тризуб — знак Шиви. До цього слід додати, що від арійців у козаків збереглися різноманітні слова. А вчені стверджують, що в українській мові збереглося багато слів із санскритським коренем. Етнолінгвістичні дослідження у цьому напрямку були проведені Остапом Наливайком [12].

Із цього робиться висновок: козаки — нащадки арійців. Деякі суб'єкти комунікацій у ланцюгу між кшатріями-арійцями і козаками ставлять волхвів. Прихильники цієї ідеї вважа-

⁶ «Раджпути» у перекладі з санскриту означає сини царів. Прийшли у Північну Індію в VI столітті як завойовники і переселенці, але незабаром стали головними її захисниками.

ють, що волхви були хранителями ведичних знань. У довіднику давньоукраїнської міфології (розміщеному на сайті «Українська література»: <http://www.ukrlit.vn.ua/habits/o16c.html>) про волхвів зазначено: «Волхви — це давньоукраїнські жерці, служителі язичницького релігійного культу. Носії стародавньої української культури й духовності, народної медицини, знань з астрономії, математики, географії, будівництва тощо. Дбали про духовний рівень давніх українців, про будівництво капищ та дотримання язичницького календаря, про охорону священних лісів, гаїв, рік. Вони першофілософи цивілізованого світу, автори «Велесової книги», Аскольдового літопису. Після 988 р. волхви зазнають переслідувань, всілякого гоніння й фізичного знищення. У ці часи вони очолюють антифеодальні народні виступи з метою обмежити монархічну владу князів, відродити владу віча та язичницьку віру».

Із винищенням волхвів значних втрат зазнали наукові знання українців із національної історії, культури. Та завдяки тому, що у середовищі волхвів було багато могутніх творчих особистостей, вони змогли передати у билинно-пісенній творчості частину нашої історії. Історичні думи й балади сприяли збереженню у народу пам'яті про своє походження. Володимир Пилат, засновник Стилю Бойового Гопака, Голова Священної Ради Об'єднання синів і дочок Рідної Української Національної Віри, вважає, що «після хрещення Русі переслідувані князями та греками волхви, жерці і воїноохоронці храмів об'єднувалися у таємні громади і у віддалених від великих міст місцях почали створювати Січі. На островах Дніпра, бережжях Бугу і Дністра, в Карпатах і багаточисельних лісах України (Русі) волхви заснували школи бойового гартування і вишколу, в яких шлях воїна до вершин досконалості опирався на рідну віру, одвічні звичаї та обряди». Учасники комунікації етноісторичного дискурсу припускають, що козаки-характерники сповідували давню, язичницьку віру і перейняли від волхвів не тільки таємні знання про людину, природу і космос, а й бойові практики. На разі Володимир Пилат є активним пропагандистом відновлення традицій бойового мистецтва козаків-характерників у сучасній практиці «бойового гопака». Таким чином, Січ була справжньою скарбницею давніх духовних та військових традицій, котрі корінням своїм сягають вглиб тисячоліть.

Міфологізованим образом козака-характерника у народній свідомості є козак Мамай. Йому приділяється багато уваги в етноісторичному дискурсі. Дописувач сайту «Українська онлайн спільнота» Юрій Денисюк звертає увагу на схожість зображення Мамає з іконографіч-

ним зображенням божеств у східних культурах (зокрема, Будди, Шиви та його іпостасей), що вказує на сакралізованість образу. На посвячений статус Мамає вказує передусім ритуальна медитативна поза і чуб, так званий «козацький оселедець», традиція носіння якого бере початок в арійській культурі і символізує зв'язок із богом.

Ігор Каганець у книжці «Нація золотих комірців» розвиває ідею втілення в образі Мамає двох іпостасей: іпостасі мудреця-філософа (в арійській традиції — брахмана) та іпостасі воїна-козака (в арійській традиції — кшатрія). Ось як він описує зображення Мамає на народних картинах. «На перший погляд — це чистої води кшатрій-козак: під рукою у нього шабля і сагайдак зі стрілами, кінь поряд — осідланий. Але, придивившись уважніше, ми побачимо, що Мамає сидить у дивній для українців позі і є ніби в стані медитації. Його очі направлені вдалечинь. Таке враження, що перед нами знаходиться тільки тіло, фізична оболонка, а душа злетіла до неба. Можливо, у такий спосіб Мамає живиться космічною енергією або через молитву наповнюється божественною мудрістю. В руках у нього бандура, яка ще більше посилює враження, що перед нами поет і філософ, священник і мудрець. Його обличчя сповнене неземними спокоєм і добротою, натхненням і любов'ю [7].

Нижче дається огляд сайтів, на яких присутня тема характерництва як в «традиційному», так і в «етноісторичному» дискурсах. Сайт бібліотечно-інформаційного центру «Слово» [1] став першим Нікопольським регіональним центром інформації для широкої громадськості, який займається накопиченням, збереженням, передачею інформації в електронному вигляді. На сайті опубліковані матеріали з історії Нікопольщини (півтори сотні статей, із них 25 присвячено запорозьким козакам). Це не дивно, адже нікопольчани вважають свій край столицею Запорозьких козаків. Лише про кошового отамана Чортомлицької Січі Івана Дмитровича Сірка міститься 18 статей.

На сайті «Український центр» [16] є велика добірка літератури на історичну тематику та великий форум. Метою приватного проекту «Український національний інтернет-портал «АРАТТА» «Вікно в Україну» [20] є презентація України як держави у світовому інформаційному просторі максимально неупереджено й наближено до реальності, формування у відвідувачів позитивного іміджу України як держави, на території якої формувалися перші засади демократичного суспільства, створення інтерактивної привабливості культурних, історичних, духовних, краєзнавчих пам'яток, традицій, цінностей і досягнень власної етнокультури та

індоевропейської цивілізації, відкриттю «білих плям» історії. Портал розпочав свою роботу 1 березня 2006 року. На ньому розміщена величезна кількість статей різноманітної тематики, є новини, є форуми. Несподіваним виявилось, що в десятку найпопулярніших (за кількості переглядів) публікацій на сайті увійшла публікація Євгена Луціва «Хто такі козаки-характерники». На сайті АРАТТА популярною є також стаття Тараса Каляндрука «Втрачена спадщина? Хто такі козаки-характерники», а також обговорення на форумі цієї теми.

Сайт «Українська онлайн спільнота» [19] позиціонує себе як «спільноту людей, яким є що сказати». До своїх відвідувачів адміністратори сайту звертаються так: «Вітаємо тебе, подорожній. Серед безкрайніх, неначе український степ, просторів інтернету ти натрапив на місце, де можна відпочити душею. Ти неквапливо читатимеш поезію та прозу, розмірковуватимеш над сенсом філософських трактатів або ж візьмеш участь у гарячих дискусіях — все на твій смак. У будь-якому разі маєш нагоду дізнатись багато нового, а також розкрити себе. Ласкаво просимо в родину!» На цьому сайті за тегом «історія» знаходимо 32 статті, із яких 7 пов'язані з характерниками. Це статті «Козаки-характерники. Українські ніндзя чи самураї?»; «Подорож у минуле. Характерники. Спогад віків»; «Подорож у минуле. Характерники. Таємниця поняття»; «Подорож у минуле. Характерники. Пам'ять народна»; «Подорож у минуле. Ведичний погляд на характерників»; «Характерництво, як система езотеричних знань та практик»; «Образ козака Мамай в контексті арійської спадщини України».

Сайт «Гайдамака» (Незалежний інформаційно-освітній ресурс) створено в березні 2002 року з метою поширення в науково-популярній формі інформації про історію України [14]. На сайті міститься велика кількість відсканованих книг, статей з історії України, в тому числі про періоди, пов'язані з козацтвом. Наприклад, стаття «Козак Мамай — образ воїна і філософа»

з книжки «Нація золотих комірців» Ігоря Каганця та інші статті.

Спеціалізований сайт «Характерник — форум про козацькі таємниці» [17] збирає відвідувачів, що мають спільні інтереси за такими напрямками: самовдосконалення, пошуки істини, гартування, осягнення світу, мольфарство, езотерика, українська духовність. Сайт працює з 2007 року. Сьогодні на форумі є п'ять гілок:

Перша гілка «Історія, легенди, згадки про характерників» містить теми: історія, легенди, розповіді, теорія про надзвичайні здібності козаків-характерників.

У другій гілці «Світогляд, духовність, вірування» є все про духовні, магичні набуток українців, мольфарів, відунів і таке інше.

Третя гілка «Козаччина, побут, устрій, політична складова» пропонує все, що стосується козаччини, але виходить за рамки характерництва.

На четвертій гілці цього форуму «Здоров'я: фізичне і духовне» обговорюється цілительство, травництво, допомога людям, життєва мудрість.

П'ята гілка «Не українські течії, духовні школи, вірування» присвячена духовним здобуткам людства. «І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь!».

Сайт «Українська спілка» [16] заснований у 2001 році. На сайті в електронному форматі зберігається велика добірка матеріалів (книжки або їх фрагменти, публіцистика) за розділами історія, культура, поезія, є добірка прозових творів українського письменника Адріана Кащенко про козацьку добу. Одним із проєктів сайту «Українська спілка» є «Українська електронна бібліотека EXLIBRIS» [18], на якому пропонується публіцистика, художня література, матеріали по історії.

Зважаючи на вище висловлене, упевнено можна підсумувати, що тема козаків-характерників в українському інформаційному просторі представлена досить активно, а тому потребує свого окремого и поглибленого вивчення.

Література

1. Библиотечно-информационный центр «Слово» (Нікопольський регіон). [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.bizslovo.org.
2. Бакун О. В. Поняття дискурсу в контексті соціальної комунікації і журналістської освіти / О. В. Бакун // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціальні комунікації. — 2011. — Вип. 3, № 968. — С. 34—37.
3. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві : історичні розповіді про запорозьких козаків / В. О. Голобуцький. — Дніпропетровськ : Січ, 2003. — 207 с.
4. Гребінка Є. Чайковський / Є. Гребінка // Гребінка Є. Вибрані твори. — К. : Дніпро, 1980. — 115 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. — К. : Наукова думка, 1995—1998. — Т. 8—10.
6. Історія українського козацтва : нариси у двох томах. — К. : ВД «Кієво-Могилянська академія», 2006.

7. Каганець І. Козак Мамай — образ воїна і філософа. Уривок із книжки «Нація золотих комірців» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.haidamaka.org.ua/0054.html>.
8. Каляндрук Т. Втрачена спадщина? Хто такі козаки-характерники / Тарас Каляндрук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=943.
9. Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Тарас Каляндрук. — Львів : Піраміда. — 288 с.
10. Куліш П. Чорна рада : роман / П. Куліш. — Х. : Фоліо, 2006. — 287 с.
11. Махун С. «Справний і щасливий вождь» Іван Сірко у полоні багатовекторності / С. Махун // Дзеркало тижня. — 2005. — № 18. — 14 трав.
12. Наливайко С. Індоевропейські таємниці України / С. Наливайко. — К. : Просвіта, 2004. — 448 с.
13. Пошивайло Т. «Козак-Мамай» як етносимвол українців / Т. Пошивайло // Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://honchar.org.ua/p/odkrovennyya-kozaka-mamaya/>
14. <http://www.haidamaka.org.ua>
15. <http://spilka.uaweb.org/>
16. <http://ukrcenter.com/>
17. <http://kharakternyk.in.ua>
18. <http://exlibris.uaweb.org/>
19. <http://webcommunity.org.ua/>
20. <http://www.aratta-ukraine.com/>
21. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. / В. О. Щербак. — К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. — 200 с.
22. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у трьох томах / Д. І. Яворницький. — К. : Наукова думка, 1990.